

ОБРАЗ "РОЗУМНОГО" В КОНТЕКСТІ МОРАЛЬНО-ЦІННІСНОЇ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ СВІТУ РІЗНОМОВНИМИ ЕТНОСАМИ

Письменна Юлія Олександрівна,

канд. філол. наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Статтю присвячено контрастивному вивченню етноспецифічних особливостей образу "розумного" на матеріалі українських, російських, англійських та італійських паремій як наслідку морально-ціннісної концептуалізації світу різномовними народами. Досліджуються національно марковані оцінні судження, що відображають особливості етнічного світосприйняття представників східнослов'янського і західноєвропейського культурного ареалів.

Ключові слова: *етнічна ментальність, інформема, концептуалізація, національно-мовна картина світу.*

Дослідження пареміологічного корпусу національних мов як джерела вивчення специфіки етнічної свідомості посідає чільне місце в сучасних лінгвокультурологічних студіях. У контексті лінгвістичної когнітології фразеологізми дедалі частіше розглядаються як наслідок морально-ціннісної концептуалізації дійсності мовою (І. Голубовська, М. Ковшова, В. Маслова), що експлікує культурно зумовлену специфіку світобачення поряд із загальнолюдськими цінностями. Вивченню етнокультурних морально-ціннісних пріоритетів на тлі універсальних етичних уявлень крізь призму паремій присвячено численні наукові праці, зокрема роботи О. Близнюк, В. Жданової, О. Левченко, Т. Орлянської, І. Привалової та інші. Таким чином, *актуальність* цієї статті визначається інтегрованістю численних сучасних лінгвістичних праць у культурологічну проблематику та інтересом до контрастивного вивчення різномовних культурних ареалів. *Мета* дослідження полягає у виявленні культурно зумовлених морально-етичних уявлень етносів, відображених у національних афористичних фондах, та експланації причин, що спричинюють їх формування. *Матеріалом* дослідження слугуватимуть прислів'я та приказки української, російської, англійської та італійської мов, які експлікують узагальнений образ "розумного", що існує в досліджуваних лінгвокультурах.

"Розум" у національних афористичних фондах відрізняється від його дефініцій як мислительної здатності. Мовою семантичних примітивів А. Вежбицької "розум" як здатність мислити можна експлікувати через ментальний предикат "думати", а морально-ціннісні виміри "розуму", втілені в пареміях, – через ментальний предикат "знати": в такому аспекті "розум" виступає синонімом "мудрості". (Пор. італ. *sapienza* – "мудрість", *sapere* – "знати" [БІРС, 781–782]).

Лексичні одиниці, що входять до семантичного поля "розуму" (укр. *ум, розум, мудрість*; рос. *ум, разум, мудрость*; англ. *wisdom, wit*; італ. *savio, saggio* та ін.), ми розглядатимемо як видові щодо нього поняття, що перебувають у відношеннях "додаткової дистрибуції".

У ціннісній картині світу етносів розум має вагоме практичне значення. Зокрема, рівень матеріального добробуту людини значною мірою залежить від її розумових здібностей: укр. *Ума треба, щоб торбу носити, бо без ума і торбу загубиш; Розумна голова сто голів годує, а дурна й себе не прогoduє; З умом наживеш – без ума про-*

живеш; З умом торгувать, а без ума горювать; Не бажай синові багатства, бажай розуму; Розуму і за гроші не купиш [ПП, I, 82]; рос. *Кто умнее, тот достанет поскорее; Был бы ум, будет и рубль; Без ума суму таскать, а с умом деньги считать; С умом собицу нажить, а без ума всё растеряять; Глупый разум по миру пускает* [ПРН, I, 337–338]; італ. *Chi è saggio è più che ricco* – "Розумний – більш ніж багатий"; *Saggio a credenza e pazzo a contanti* – "Розумний – у кредит, дурний – готівкою".

В англійській мовній картині світу особливо підкреслюється перевага розуму над грошима: *Wisdom is more to be envied than riches* – "Розуму більше заздять, ніж багатству"; *Without wisdom wealth is worthless* – "Без розуму багатство нічого не варте"; *Better wit than wealth* – "Краще розумний, ніж багатий"; *Riches serve a wise man, but command a fool* – "Багатства служать розумному і керують дурнем"; *Want of wit is worse than want of money* – "Краще прагнути до розуму, ніж до грошей"; *He that has money in his purse, cannot want a head for his shoulders* – "Той, хто має гроші в гаманці, хоче мати й голову на плечах (підкреслюється важливість розумно розпоряджатися грошима)" [PDP, 258].

Аналіз англійського пареміологічного фонду дозволяє говорити про відсутність опозиції "розум – гроші". Загалом, у межах британського етнічного ареалу гроші слугують дуже позитивним індикатором особистості, адже багатство здобувається власним розумом і важкою працею, тому якнайкраще характеризує свого володаря. Таке ставлення до грошей у британській і англосаксонській культурах є виявом "action/work orientation" (орієнтація на дію/працю) [Голубовська 2004, 238], що, в свою чергу, бере витoki із протестантської релігійної традиції, у межах якої праця розглядається як духовне покликання людини [Вебер 1994]. Ось як описує англійське ставлення до праці і грошей російська дослідниця кінця XIX – початку XX ст. Олена Водовозова: "Без грошей – вважають англійці – не можна мати ні впливу, ні високого положення, а оскільки кожен із них намагається досягти і того, й іншого, вони з ранньої молодості працюють так багато, що праця стає їхньою звичкою, другою натурою. Ніякі перешкоди не змусять англійця полишити розпочату роботу... Жити для англійця – означає працювати, і він перетворив працю в релігію. Як кажуть британці, працювати і боротися із труднощами – означає молитися" [Водовозова 1904, 90–91].

Тим не менше, в українській і особливо в російській мові існують численні паремії, в яких констатується всесильність грошей та обмеженість можливостей розумної, але бідної людини: укр. *У нього ума палата, та грошей малувано; Багато ума, та в кишені нема; Грошовитого й дурня почитують* [ПП, I, 82]. Рос. *Без денег и разума нет; Ума много, да денег не так – и век дурак; Ума-то пола, да гола; Ума палата, да денег ни полуполь; Умён, да карман не ядрён; Голова пуста, да туга сума; Умом туп, да кошелём туг; Не штука разум, штука деньги; Будет именье, будет и уменье; С богатством ум приходит; Горе деньги нажить, а с деньгами дураку можно жить; В доле да в почёте и всяк умён; У богатого гумна и свинья умна (то есть сумеет наестся); У богатого мужика – уроди бог сына дурака (прокормит)* [ПРН, I, 338]. Очевидно, тривалий час існування панщини та жорсткої соціальної стратифікації і, як наслідок, несправедливості, *неправди* (Про російський культурний концепт *правда* див.: [Арутюнова 1999; Голубовська 2004, 114–115; 244–245]) зумовив песимістичне осмислення взаємовідносин розуму і грошей. Ін-

формацію про неадекватність розподілу матеріальних благ між розумними і дурними відображено і в італійських пареміях: *Non si pagar di ragione* – "Розум не завжди оплачується"; *Il mondo è fatto per chi vale e i coglioni se lo godono* – "Світ створений для тих, хто чогось вартий, а дурні ним насолоджуються"; *I savi portano i pazzi sulle spalle* – "Розумні несуть на плечах дурнів"; *Il pazzo va a cavallo e il saggio a piedi* – "Дурний їде на коні, а розумний їде пішки" [DPI, 855].

Розумні люди мають швидку реакцію, все розуміють з півслова і вміють доступно пояснити це іншим: укр. *Умному тільки кивни – вже й догадається, а дурака по спині потягни – все рівно дурак; Умного пошли – одне слово скажи, дурня пошли – три скажи та й сам за ним піди* [УПП–2, 96]; рос. *Умный слышит вполголоса; Глупый-то свистнет, а умный-то и смыслит; Умный поп только губами шевели, а уж мы и догадаемся* [ПРН, I, 336-337]; італ. *Al savio bastabo poche parole* – "Розумному достатньо декілька слів"; *Accena al savio e lascia fare a lui* – "Натякни розумному і залиш робити це йому" [DPI, 1053].

Важливою ознакою розуму в українській і російській лінгвокультурі є скромність людини, вміння поступатися, уникати категоричних суджень, вирішувати суперечки мирним шляхом: укр. *Мудрий безумному з дороги вступається; Чим розумний стидається, тим дурний величається; Умний смиряється, а дурень надувається* [УПП–2, 97]; рос. *Глупый ищет места, а умного и в углу видно; Умной спеси не бывает; Порожний колос выше стоит; Глупый осудит, а умный рассудит; Умный на суд не ходит, а глупый с суда не сходит* [ПРН, I, 343].

У колективному етнічному досвіді, закарбованому в англійських пареміях, розумна людина вирізняється самоповагою, перебуває у гармонії із собою, її бажання і можливості врівноважені, вона вміє не лише здобувати життєві блага, а й раціонально їх використовувати і, таким чином, підтримувати стабільність і добробут: *He is wise enough that keep himself warm; He is a wise man who, when he is well, can keep so* – "Той справді мудрий, хто, досягнувши успіху, вміє його втримати"; *He is wise that has wit enough for his own affairs; He is not wise, who is not wise for himself* – "Той не мудрий, хто недостатньо мудрий для себе"; *He is wise that knows he is well enough* – "Той розумний, хто знає, що він достатньо хороший"; *Wisest is who recks, not who is rich* – "Найрозумніший той, хто ощадливий, а не той, хто багатий"; *A wise man cares not for what he cannot have* – "Розумна людина не піклується про те, чого не може мати" [PDP, 258]. Найголовнішими характеристиками розуму в англійській культурі є гнучкість мислення, постійний саморозвиток, вміння контролювати емоції: *The wise seek wisdom, the fool has found it* – "Мудрий шукає мудрості, дурень вже знайшов її"; *A wise man changes his mind, a fool never* – "Розумний змінює свою думку, дурень ніколи"; *The fool wanders, the wise man travels* – "Дурень блукає, розумний подорожує"; *A wise man esteems every place to be his own country* – "Розумний у будь-якій країні почуватися як вдома"; *He has wisdom and will, that with angry heart can hold him still* – "Той має мудрість і силу волі, хто у гніві може стриматись"; *Anger begins with folly and ends with repentance* – "Гнів починається з дурості і закінчується каяттям" [PDP, 257]. Розумний завжди зберігає обережність і не наражається на небезпеку: *He that is wise by day is no fool by night* – "Той, хто розумний вдень, не стане дурнем вночі"; *It is wit to pick a lock and steal a horse, but wisdom to let them alone* – "Це розумно зламати

замок і викрасти коня, але мудро – не чіпати їх"; *He is wise that is ware in time* – "Той розумний, хто постійно обережний" [там само, 256–258].

За результатами соціологічних і психологічних анкетувань й опитувань, у російській етнічній свідомості при характеристиці розумної людини головним критерієм слугує соціально-етичний фактор – скромність, доброзичливість, порядність, чесність, бажання допомагати іншим. Водночас ледве не на останніх позиціях знаходяться досвід, агентивність і критичність – головні переваги "розумного англієця" [Мельникова 2003, 14–15]. Як бачимо, морально-ціннісні судження, що містяться в афоризмах східнослов'янських і британської культур, загалом підтверджують результати експериментальних досліджень. Вельми показовим є той факт, що осмислення розуму в російській і англійській культурі є полярними відносно один одного і демонструють майже діаметрально протилежне світосприйняття етносів. Так, дослідник М. Єрофеев відзначає, що численні публіцистичні джерела ХІХ ст. відображають стереотипне уявлення росіян про Англію як країну "речової цивілізації" із загальним духовним занепадом: "Зосередившись на гонитві за матеріальними благами, – стверджували російські аналітики, – англійці розвинули "практицизм", тобто прагнення у кожній справі шукати, насамперед, матеріальну вигоду. Культура Англії є втіленням матеріалізму: вона націлена на розвиток промисловості, торгівлі і т.п., а високі вічні цінності англійцям недоступні" [Єрофеев 1982, 148]. Цьому протиставлялося етноцентричне сприйняття рідної культури, згідно з яким духовність у Росії є найголовнішим у житті народу, а матеріальні досягнення й успіхи займають другорядне і підпорядковане місце (так виправдовувалась, зокрема, бідність величезної маси населення, слабкий розвиток економіки й промисловості і т. ін.) [там само, 158].

Отже, аналіз мовного матеріалу на тлі культурно-історичного контексту дозволяє зробити висновки про особливості узагальненого етнічного образу "розумного" в різних лінгвокультурах. У британському мовно-культурному ареалі, а також в італійській лінгвокультурі, головною його складовою є прагматично-агентивна спрямованість, що базується на принципі доцільного раціоналізму. У досліджуваних східнослов'янських культурах в образі "розумного" більша увага меліоративну характеристику здобуває його соціально-етична, а не прагматична складова. Так, російське тлумачення "розуму" визначається комплексом морально-етичних настанов, спрямованих на досягнення "вищої" мети людського життя та задоволення духовних потреб (прагматизм, на нашу думку, не є повністю відсутній у російському понятті "розум", проте він не є формоутворюючим). Українське тлумачення "розуму" марковане соціальною функціональністю та виявляє дещо вищий ступінь практичної орієнтованості порівняно з російським.

Статья посвящена контрастивному исследованию этноспецифических особенностей образа "умного" на материале украинских, русских, английских и итальянских паремий как результата морально-ценностной концептуализации мира разноязычными народами. Изучаются национально маркированные оценочные суждения, которые отражают особенности этнического мировосприятия представителей восточнославянского и западноевропейского культурного ареалов.

Ключевые слова: концептуализация, национально-языковая картина мира, этническая ментальность.

The article deals with the contrastive research of ethnic peculiarities of image of "wise man" as the result of moral-value conceptualization, based on the material of Ukrainian, Russian, English and Italian proverbs. Based on language data, the conclusions are made about world outlook of representatives of East-Slavic and West-European cultural areas.

Key words: *conceptualization, ethnic mentality, language world model.*

Література:

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека / Нина Давыдовна Арутюнова. – М.: "Языки русской культуры", 1999. – 896 с.
2. БИРС – Зорько Г. Ф., Майзель Б. Н., Скворцова Н. А. Большой итальянско-русский словарь. – 4-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 2000. – 1018 с.
3. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер. – К.: "Основи", 1994. – 261 с.
4. Водовозова Е.Н. Как люди на белом свете живут. Англичане / Е.Н. Водовозова. – СПб., 1904. – 123 с.
5. Голубовська І.О. Етнічні особливості мовних картин світу / Ірина Олександрівна Голубовська. – К.: Логос, 2004. – 284 с.
6. Ерофеев Н.А. Туманный Альбион. Англия и англичане глазами русских (1825–1853 гг.) / Н.А. Ерофеев. – М.: Наука, 1982. – 320 с.
7. Жданова В.В. Пословицы и поговорки как источник изучения русского культурно-языкового сознания / В.В. Жданова // Культурные слои во фразеологизмах и в дискурсивных практиках / [Отв. ред. В.Н. Телия]. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 151–160.
8. Ковшова М.Л. Как с писаной торбой носить: принципы когнитивно-культурологического исследования идиом / М.Л. Ковшова // Фразеология в контексте культуры. – М.: "Языки русской культуры", 1999. – С.164–173.
9. Мельникова А.А. Язык и национальный характер: Взаимосвязь структуры языка и ментальности / А.А. Мельникова. – СПб.: Речь, 2003. – 318 с.
10. Ожегов – Ожегов С. И. Словарь русского языка / [Под ред. Н.Ю. Шведовой]. – 16-е изд., испр. – М.: Рус. яз., 1984. – 797с.
11. ПРН – Даль В. И. Пословицы русского народа: Сборник в 2-х т. – М.: Худож. лит., 1984. – Т. 1. – 383с.; Т. 2. – 399с.
12. РПП – Русские пословицы и поговорки / [Под ред. В. Аникина; Предисл. В. Аникина; Сост. Ф. Селиванов; Б. Кирдан; В. Аникин]. – М.: Худож. лит., 1988. – 431 с.
13. УПП-1 – Українські приказки, прислів'я і таке інше: Збірники О.В. Маркевича та ін. / [Уклад М. Номис]. – К.: Либідь, 1993. – 768 с.
14. УПП-2 – Українські прислів'я та приказки / [Упоряд. С. Мишанича та М. Пазяка]. – К.: Дніпро, 1983. – 390 с.
15. Шмелёв А.Д. Русская языковая модель мира: Материалы к словарю / А.Д. Шмелёв. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 224с.
16. DPI – Lapucci C. Dizionario dei proverbi italiani con saggio introduttivo sul proverbio e la sua storia. – Firenze: "Le Monier", 2007.
17. PDP – Fergusson R. The Penguin Dictionary of Proverbs. – L.: Penguin Books, 1983. – 331 p.